श्रीभगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ ९.१॥

ॐ । सप्तमेऽध्याये 'साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः' (७.३०) इत्यादिनोक्तं भगवन्माहात्म्यं अत्राध्याये प्रपञ्च्यते । न चैव तदानंतर्यमेवास्य शङ्क्यम् । अध्यात्मादिपदानां निरूपणेन परिहारोक्त्यनंतरमेवात्र साधिभूतादिवाक्यार्थभूतभगवन्माहात्म्य-वर्णनस्यावसरादिति ध्येयम् । अतिचित्रमहिमानं वक्तुं तत्रादरजननाय प्रतिज्ञापूर्वं वक्ष्यमाणं प्रशंसति ॥ इदं त्विति । गुह्यतमममतिगोप्यमिदं वक्ष्यमाणं ज्ञानम् । कर्मणि ल्युट् । ज्ञातव्यं विशेषेण ज्ञातव्यसहितम् । अनसूयवे असूयादिदोषहीनाय । एवंरूप एवाधिकारीति ज्ञापनायैतद्विशेषणोक्तिः । ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा अशुभान्मोक्ष्यसे । यच्छब्दस्येदंत्वित्यनेनान्वयः ॥ ९.१॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ ९.२॥

पुनः प्रशंसति ॥ राजेति । इदं वक्ष्यमाणं राजविद्या राज्ञी चासौ विद्या च राजविद्या । विद्यानां प्रधानविद्येत्यर्थः । राजगुह्यं गुह्यानां गोप्यानां मध्ये प्रधानगोप्यम् । पवित्रं पावित्र्यहेतुम् । अत एवोत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं अक्षेषु प्रति प्रति स्थितः प्रत्यक्षो भगवान् । कुगतिप्रादय इति प्रादिसमासो नाव्ययीभावः । अवगम्यते साक्षात्क्रियते येन तत् अवगमम् । ग्रहवृद्दनिश्चगमश्चेति करणे गमेरप्प्रत्ययः । प्रत्यक्षस्य हरेरवगमं प्रत्यक्षावगमं सर्वेन्द्रियप्रेरकभगवदपरोक्षज्ञानसाधनम् । धर्म्यं सर्व(र्वा)धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । धृञ् धारण इत्यतः औणादिको मन्प्रत्ययः । दर्मादनपेतं तद्विषयं धर्म्यम् । सर्वधारकभगवद्विषयपरोक्षज्ञानं भगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनम्, अव्ययं अक्षयमोक्षफलकं कर्तुं संपादयितुं सुसुखं अत्यंतसुलभमित्यर्थः । प्रवक्ष्यामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ९.२॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ९.३॥

ननु त्वयोच्यमानं भगवदपरोक्षज्ञप्तिसाधनं तद्विषयपरोक्षज्ञानं उक्तगुणकं सुकरं चेन्न कोऽपि संसारी स्यादित्यतो वा अकुर्वतां किमनिष्टमित्यतो वाऽऽह ॥ अश्रद्दधानाइति । धर्म्यस्य भगवद्विषयस्यास्य ज्ञानस्याश्रद्दधानाः पुमर्थहेतुत्वरूपश्रद्धाविहीनाः पुरुषाः मामप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तंते नितरां वर्तंते पतंतीत्यर्थः ॥ ९.३॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ९.४॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽत्मा भूतभावनः ॥ ९.५॥

यस्य धर्म्यपदेन प्रत्यक्षावगमपदोक्तभगवज्ज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । यच्च प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञातम् । यच्च ज्ञात्वेत्यादिना प्रशंसितम् । यदकरणे च निन्दा कृता । तज्ज्ञानविज्ञानयोर्मध्ये ज्ञनशब्दितं ज्ञातव्यं तावदाह ॥ मयेत्यादिना अहङ्क्रतुरिति पर्यंतेन (९.१६) । इदं सर्वं चराचरात्मकं जगदव्यक्तमूर्तिना । बहुव्रीहिः । मया ततं व्याप्तं । व्याप्तत्वे सर्वत्र कुतो न दृश्य इत्यतोऽव्यक्तेति विशेषणम् । ततमित्युक्त्या जगत आधारता स्वस्याधेयता घटादेरिव प्राप्ता तां निराह ॥ मत्स्थानीति । मदाधारतयैव सर्वभूतानि सजडजीवजातानि । तेषु चाहं नावस्थितः तदाधारतया तदुपजीवनेन न वर्त इत्यर्थः ॥ ९.४॥

त्वयि चेद्भूतानि तिष्ठंति भूतले वर्तामहे भूतलशौत्यादिनाऽहं शीतो भवामीति ज्ञानमिव भगवति वयं वर्तामह इति धीः स्यात् । तथा वन्ह्याद्यौष्ण्यशौत्याभ्यां भूतलादेरौष्ण्यशौत्यवदन्योन्य-धर्मसङ्क्रांतिश्च स्यादित्यत आह ॥ न च मत्स्थानीति । त्वगिन्द्रियेण तं ज्ञात्वाऽन्योन्यधर्मसङ्क्रांतिं चासाद्य न तिष्ठंति । भगवतः प्राकृतस्पर्शरहितत्वात् । 'अशब्दमस्पर्शमरूपं' (कठ. ३.१५) इत्यादिश्रुतेः । 'न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च' (मोक्षधर्मे) इति स्मृतेः । भूताधारोऽपि कथं तदनाधार इत्यत उक्तं ॥ पश्येत्यादि । ऐश्वरं ईश्वरसम्बन्धिनं मे योगं सामर्थ्यम् । 'योगोऽसावुपायः शक्तिरेव चेति' वचनात्, पश्य मम तादृशीं शक्तिमित्यर्थः । पूर्वत्राव्यक्तमूर्तिनेति मूर्तावुक्तायां साऽस्मदादीनामिव भिन्नेति भ्रांतिनिरासाय स्वलक्षणं भूताधारत्वादिकं स्वदेहस्याप्याह ॥

भूतभृदिति । भूतभावनः भूतानामुत्पत्तिकर्ता ममात्मा मम देहः
अहमिव भूतभृत् भूतस्थश्च न भवति इत्यर्थः । अत्र मम देह
इति वक्तव्ये ममात्मेत्युक्तिः अचेतनस्य देहस्य कथं भगवल्लक्षणं स्यादिति
शङ्कास्यात्तन्निवृत्तये तस्य चेतनत्वं पृथग्वाच्यं स्यादात्मपदप्रयोगे
तु देहत्वं चेतनत्वं द्वयमप्युक्तं स्यात् । आत्मपदस्य देहचेतन-
रूपोभयार्थत्वादिति ॥ ९.५ ॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ९.६ ॥

भगवतः सर्वाधारत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासङ्क्रांत्यादिरसंभावित इत्यतो
दृष्टांतेन तदुपपादयति ॥ यथेति । अवकाशं विनाऽवस्थित्ययोगा-
न्नित्यमाकाशे स्थितो महान्वायुः सर्वत्रगोऽपि तत्तद्धर्मान्नाप्नोति ।
शैत्यसौरभादिकं तु वायुसंबद्धजलाद्यवयवगतमेव । न वायुगतम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि नान्योन्य धर्मसङ्क्रांतिमंतीत्युपधारयेति ॥ ९.६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ९.७ ॥

प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनाय मयेत्यादिना हरेर्व्याप्तत्वसर्वाधारत्वाद्युक्त्वा
न चेत्यादि श्लोकद्वयेन तदुपपाद्याधुना पुनः प्रतिज्ञातज्ञानप्रदर्शनार्थं
प्रलयादिकारणत्वमाह ॥ सर्वेति । कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि
सजडजीवजातानि मामिकां मदधीनां त्रिगुणात्मिकां प्रकृतिं यांति तत्र लीयंते ।
पुनस्तानि भूतानि कल्पादौ विशेषेण विविधतया चाहं सृजामि ॥ ९.७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ९.८ ॥

सृष्टौ प्रकृतेरनुक्तेः साधनानि विनैव सृष्टिं करोतीति
प्रतीतिनिरासायोक्तं विवृणोति ॥ प्रकृतिमिति । स्वां स्वाधीनां प्रकृतिं
त्रिगुणात्मिकामवष्टभ्य उपादानतयाऽऽश्रित्य प्रकृतेर-
वशात्तदधीनत्वादवशं स्वानधीनम् । यद्वा मदधीनप्रकृति-
वशत्वादेवाकारवाच्यब्रह्मरूपमदधीनं इमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः
पुनः विसृजामि । प्रकृत्यादिसाधनावष्टंभो न तेन विना
स्रष्टुमसामर्थ्यात् । किंतु लीलयैव । प्रकृत्यादेः । साधनताशक्ते-
र्मदायत्तत्वादिति ज्ञापनाय स्वामिति विशेषणोक्तिः । तदुक्तं तदनन्यत्वनये
"ॐ युक्तेः शब्दांतराच्च ॐ" (२.१.१९) इति सुत्रे ॥ ९.८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९.९॥

ननु नानाविधां सृष्टिं कुर्वतस्तव जीवस्येव कर्मबन्धोऽस्ति किं इत्यतो नेत्याह ॥ न चेति । तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नंति । कुतः उदासीनवदासीनम् । स्वत एव कर्तृत्वं न मायिकं चेत्कथमुदासीनतया वर्तनमित्यत उदासीनतयाऽऽसीनमित्यनुक्त्वा उदासीनवदित्युक्तम् । वस्तुतोऽनुदासीनोऽप्युदासीनसदृशतया वर्तमानमित्यर्थः । किं तत्सादृश्यमित्यत उक्तं असक्तं तेषु कर्मस्त्विवति । उदासीनस्य यथा सक्तिर्नास्ति तथा ममापि तत्र सृष्ट्यादिकर्मणि सक्तिशब्दितस्याद्दरस्य आयासस्य वाऽभावान्न निबध्नंतीत्यर्थः ॥ ९.९॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ९.१०॥

ननु पूर्वं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामीत्युक्त्या उदासीनवदासीनमित्युक्त्या च निष्क्रियत्वं प्रतीयते । एवं तर्हि प्रकृतिरेव स्वातंत्र्येण जगत्प्रसूयते त्वयि तु प्रकृतिसन्निधानात्कर्तृत्वोपचारमात्रमित्यापन्नमित्यत आह ॥ मयेति । यद्यप्येषा शङ्का मामिकामिति स्वामिति असक्तं तेषु कर्मस्वित्युक्त्या निरस्ता । तथाऽपि स्वस्वातंत्र्यं स्पष्टं वक्तुं प्रागुक्तपरिहाराच्छादनेनोक्तां शङ्कां हृदि कृत्वा मयेति श्लोकेन पर्यहार्षीदिति ज्ञेयम् । अध्यक्षेणेति प्रातिपदिकेन साक्षात्कारः तृतीयया च कर्तृत्वमुच्यते । प्रकृतिहेतुकप्रसवं साक्षात्कुर्वता तत्प्रयोजककर्ता च मयेति दर्शनपूर्वकत्वात्प्रयोजकत्वस्यैवमुक्तिः । यद्वा अध्यक्षेणाधिपतिना मया प्रकृतिः सचराचरं जगत्प्रसूयते जनयति । अनेन मत्प्रयोजितप्रकृतिरूपहेतुना दर्शनपूर्वकं मद्रूपप्रयोजक-कर्तृरूपहेतुना च जगद्विशेषेण परिवर्तते पुनः पुनर्जायते ॥ ९.१०॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ९.११॥

यद्येवं भवान् जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता तर्हि कुतः केचित्त्वामवजानंति । अवज्ञानेऽपि तेषामनर्थाभावात्सर्वकर्ता अहमिति प्रागुक्तमयुक्तमत आह ॥ अवजानंतीत्यादिद्वयेन । मानुषीं तनुमाश्रितं मानुषदेहमधिष्ठितोऽयमिति मूढलोकभ्रांतिविषयं मामिति वा । अज्ञानामवज्ञानकारणतया मानुषीं मनुष्यदेहसादृष्येन प्रतीयमानां तनुं आश्रितमिति वार्थः । एतेनात्र हरेः मानुषदेहोक्तेस्तस्य चाधारेणान्योन्यधर्मसङ्क्रांत्यादेरवश्यंभावात् 'भूतभृन्न च भूतस्थ' इति प्रागुक्तिरयुक्तेति निरस्तम् । तथा तनुतनुमतोरभेदेऽपि आश्रितमित्युक्तिश्चैत्रदेहश्चैत्राधीनो यथा तथा भगवद्देहोऽपि स्वाधीन इति स्वाधीनत्वगुणयोगाद्गौणिति ममात्मेत्यत्रत्याभेदोक्तिर्न विरुद्धेति ज्ञेयम् ।

एतादृशं मां मूढास्तामसा भूतमहेश्वरं भूतं सदाविद्यमानं महांतमीश्वरं गुणपरिपूर्णं परमुत्तमं मम भावं याथार्थ्यं अजानंतोऽवजानंति अवमतया जानंति । 'ब्रह्मरुद्ररमदीनां (???) साम्यदृष्टिः' इत्यादितात्पर्योक्तदिशाऽन्यदप्यवज्ञानं ज्ञेयम् ॥ ९.११॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ९.१२॥

अवजानतामनर्थाभावादिति हेतुरसिद्ध इति भावेन फलमाह ॥ मोघेति । मोघाशाः वृथाशाः भगवद्द्वेषिभिराशासितस्य संपदादेः प्राप्तावपि आमुष्मिकस्य न कस्यचिदप्याप्तिरित्यर्थः । मोघकर्माणः यज्ञादिकर्माणि च तेषां वृथैव । तत्त्वविषयकज्ञानं च तेषां वृथैवेति मोघज्ञानाः । ज्ञानस्य मोघत्वं नाम केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्या-द्युपायेनानुत्पत्तिरेव 'ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ' (३.४.३४) इति सूत्रात् । विचेतसो विरुद्धमनस्काः । किं बहुना । कोऽप्यामुष्मिकः पुमर्थो नास्त्यत एवेति ज्ञेयम् । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा' (भाग. ७.१.३२) इत्यादि नित्यध्यानस्तुत्याद्यर्थमिति भावः । ननु मौढ्यान्मिथ्याज्ञानमस्तु । प्रज्वलनात्मको द्वेषः कुत इत्यतो वा अन्येषामविद्यमानं मौढ्यमेव तेषां कुत इत्यतो वा तस्य मूलकारणमाह ॥ राक्षसीमिति । मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं आसुरीं असुरसंबन्धिनीं प्रकृतिं स्वभावं आश्रिताः तमोयोग्याः मामवजानंतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ९.१२॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९.१३॥

ननु भगवतो दोषित्वादेवावजानंतीति किं न स्यात् । तथात्वे दैवप्रकृतयोप्यवज्ञां कुर्युः । न चैवमस्तीत्याह ॥ महात्मानस्त्विति ॥ दैवीं मुक्तियोग्योत्तमजीवसंबन्धीनीं प्रकृतिं स्वभावं आश्रिताः महात्मानो महामनस्कास्तु भूतादिं भूतानां कारणं अव्ययं चतुर्विधनाशहीनं मां ज्ञात्वाऽनन्यमनसोऽन्यविषयकमनोहीना मदेकमनस्काः संतो मां भजंति सेवंते ॥ ९.१३॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ ९.१४॥

भजनप्रकारमाह ॥ सततमिति । मां सततं कृष्ण कृष्णेत्यादिरूपेण कीर्त्यन्तः यतन्तः मत्पूजादौ यत्नं कुर्वतः । दृधानि उप्वासादिनियमव्रतानि येषां ते दृढव्रताः । नित्ययुक्ताः नित्यं मयि मनोयोगवन्तः । नित्यं कर्मज्ञानोपायवन्त इति वा । भक्त्या नामस्यन्तश्च मामुपासते ॥ ९.१४॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ ९.१५ ॥

अन्येऽपि च महात्मानो ज्ञानाख्ययज्ञेन मां यजन्तः पूजयन्तः मामुपासते । श्रवणमननध्यानादि कुर्वन्तः परेभ्यः उपदिशन्तश्च नित्यं भगवन्माहात्म्यज्ञाने रता इत्यर्थः । विश्वतोमुखं मुखशब्दोऽत्र सर्वावयवोपेतरूपपरः । विश्वस्मिन्सर्वत्र स्थितं मामेकत्वेन पृथकत्वेन सर्वजगद्वैलक्षण्येन बहुधा च शुक्लनीलपीतादिभेदेन बहुधोपासत इति वा । वहुधा बहव इत्यर्थः । 'दैवमेवापरे यज्ञम्' (४.२४) इत्यादिना चतुर्थोक्तदिशा बहव उपासत इति वाऽर्थः । यद्वा 'एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवा पञ्चमूर्तिक' इति तात्पर्योक्तदिशा सर्वरूपात्मकनारायणरूपैकमूर्तित्वेन पृथक्त्वेन वासुदेवादिचतुर्मूर्तित्वेन बहुधा नारायणवासुदेवादिपञ्चमूर्तित्वेन विश्वतोमुखं द्वादशचतुर्विंशत्यादिभेदेन स्थितं मामुपासत इत्यर्थः ॥ ९.१५ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाऽज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ९.१६ ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातज्ञानविषयं निरूप्याधुना विज्ञानप्रदर्शनाय तद्विषयमाह ॥ अयं क्रतुरित्यादिचतुष्टयेन । क्रतवः दीक्षाद्यवभृथान्तकर्मकलापाः ज्योतिष्टोमादयः । यज्ञस्तु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं प्रधानं कर्म । कुरुपाण्डववत्सामान्यविशेषभावेन भेदो ज्ञेयः । स्वधा पितॄणां तिलोदकादिदानम् । अहं क्रतुरित्याद्यभेदोक्तिः "रसोऽहमप्सु कौन्तेय" इत्यादाविव क्रत्वादेः क्रतुत्वादिनियन्तृत्वेन क्रत्वङ्गहविरादिभोक्तृत्वादिना ध्येया ॥ ९.१६ ॥

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रं ॐकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ ९.१७ ॥

किञ्चास्य जगतः पिता जनकः अहं, माता धाता पोषकोऽहमिति सर्वत्रानुवृत्तिः । पितामहः पूज्यः । वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित्रं चाहमेव । यद्वा वेद्यपवित्रवस्तुनोर्वेद्यत्वपवित्रत्वप्रदत्वात्तथोच्यते । ॐकारादावोङ्कारत्वऋक्त्वादिनियन्तृत्वात्तद्वेद्यत्वादिना तदभेदो ध्येयः । यद्वा "अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्च" इत्यादिस्मृत्युक्तदिशा क्रत्वादिभिन्नस्य हरेर्योगवृत्त्या क्रत्वादिनामकत्वमिह ध्येयम् । तथा हि कृतिस्वरूपत्वात्क्रतुः । यदस्ति प्रामाणिकतया तज्जानातीति यज्ञनामा ।

स्वं स्वात्मानं धत्त इति स्वधा । उषदाहे कर्मणि घञ् उषाः उष्टाः तापत्रयदग्धा तेषां निधिरित्यौषधनामा । मानाज्ज्ञानात्त्रातीति मन्त्रनामा । आ समन्ताज्ज्यायस्त्वादाज्यनामा । अगस्य स्वतो गतिहीनस्य जगतो नेतेत्यग्निनामा । यज्ञादावाहूतत्वाद्धुतनामा । ॐमित्याक्रियत इत्योङ्कारः । अर्च्यत्वात्पूज्यत्वादृङ्नामा । सर्वरूपेषु समत्वात्सामनामा । यज्यत्वाद्यजुर्नामा ॥ ९.१७॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रळयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ ९.१८॥

मुमुक्षुभिरवगम्यत्वाद्गतिः । भर्ता पोषकः । प्रभुः स्वामी । साक्षात्सर्वमीक्षत इति साक्षी । निवासः आश्रयः । शरणं भीतरक्षकः । मुक्ताश्रय इति यावत् । सुहृदनिमित्तोपकारी । प्रभवः जगदुत्पत्तिकर्ता । प्रलयकर्तृत्वात्प्रलयोऽहम् । स्थानं सर्वाधारोऽहम् । नितरां धारकत्वाद्वा प्रलयकाले प्रकृत्यादिजगदत्र निधीयत इति वा निधानम् । प्रकृतिं प्राप्य पश्चात्तया हरौ निधीयत इत्यर्थः । तेन 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इत्युक्त्यविरोधः । जगद्व्यञ्जकत्वाद्बीजम् । तथात्वेऽप्यविकारित्वप्रदर्शनायोक्तमव्ययमिति ॥ ९.१८॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ ९.१९॥

किञ्चाहमादित्यस्थस्तपामि तापं करोमि । मेघचक्रगतः सन्वर्षं वृष्टिं उत्सृजामि निगृह्णामि उपसंहरामि । अहमिन्द्रियेषु स्थित्वा तेषां देहधारणेन मृतिं परिहरतीति हेतोरमृतं अहम् । प्रलयकालादन्यकाले संहर्तृत्वान्मृत्युरहम् । सत्कार्यजातमहम् । असच्च कारणजातमहमेव । तन्नियन्तृत्वादेरभेदोक्तिः । अहमित्यसकृदुक्तिरुपचारनिवृत्त्यर्था । यद्वा साधुगुणपूर्णत्वात्सदित्युक्तोऽहम् । साधुगुणपूर्णपुरुषान्तरराहित्याद् असदित्युक्तोऽहमेवेत्यर्थः ॥ ९.१९॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ ९.२०॥

ननु सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वादिनाऽहंक्रतुरित्याद्युक्तिरिति प्रथमव्याख्यानं यत्तदयुक्तम् । तथात्वे त्रैविद्यकृतयज्ञभोक्तृत्वस्यापि प्राप्त्या तेषां भागवतानां च फलभेदो न स्यात् ।

भगवद्योगनिमित्तकत्त्वात्कर्मफलस्य तस्य च सर्वत्र साम्यात् । अतो भगवतानुष्ठितभगवद्भजनस्य त्रैविद्यकृतयज्ञफलादप्यतिशयफलमाह ॥ त्रैविद्येत्यादित्रयेण । तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामलक्षणा येषां ते त्रिविद्याः । त एव त्रैविद्याः । विष्णुं सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽपि त्रय्यां मुखतः प्रतीयमानस्वर्गाद्युद्देश्यकान्यदेवतायजनं बुध्वा तथैवानुष्ठायान्ते विष्णौ समर्पणं कुर्वन्तः त्रैविद्याः मां यज्ञैरिष्ट्वाऽन्ते मयि समर्प्य सोमपाः हुतशेषसोमरसपानवन्तोऽत एव पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तः स्वर्गतिं स्वर्गमार्गम् । स्वराख्यप्राप्यं वा प्रति । मां प्रार्थयन्ते । ते पुण्यं पुण्यलभ्यं सुरेन्द्रलोकं स्वर्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् द्युलोकभवान् । अलौकिकानिति वा भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ ९.२०॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ ९.२१॥

किञ्च ते स्वर्गकामेनान्यदेवतायाजिनस्तं विशालं विपुलं स्वर्गसुखं भुक्त्वा क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं भूलोकं भुक्तावशिष्टपुण्ययुक्ताः सन्तः विशन्ति । तदाह सूत्रे 'ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ' (६.१.८) इति । पुनरप्येवं त्रयीधर्मं वेदोक्तं धर्ममनुप्रपन्ना अनुतिष्ठन्तः कामकामाः भोगेच्छवः गतागतम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । गतेन सहितं आगतमिति वा । स्वर्गं प्रति गमनं ततो मर्त्यलोकं प्रत्यागमनं च लभन्ते । न कदाऽप्यपुनरावृत्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ९.२१॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ ९.२२॥

त्रैविद्यानां फलमुक्त्वा भागवतानां फलमाह ॥ अनन्या इति । न विद्यतेऽन्यश्चिंत्यत्वेन येषां तेऽनन्याः अन्यदचिन्तयन्तो मां चिन्तयन्तो ये जनाः पर्युपासते भक्त्युद्रेकेणोपासते तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमभि सर्वस्मिन्देशे शरीरेन्द्रियमनोभिर्वा युक्तानां भगवत्सेवोद्युक्तानां नित्यं तत्स्मरणवतामिति वा । योगक्षेमम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । योगस्य क्षेम इति वा । अप्राप्तप्राप्तिर्योगो मोक्षरूपः । तस्य क्षेमः अनन्तत्वं वहामि । अहमपुनरावृत्तिलक्षणं पुरुषार्थं ददामीत्यर्थः । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वाविशेषेऽपि त्रैविद्यभागवतयोः फलभेदो भगवद्भजनरूपोपायभेदकृत इति द्योतनायानन्या इत्यादिविशेषणोक्तिः । तथाहि । 'यो यो यां यां तनुं

भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति' (७.२१) इत्यादौ पूर्वं त्रैविद्यानामन्यदेवतायाजित्वमुक्तम् । भागवतानां तद्विरोधितयाऽनन्या इत्युक्तम् । "न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेने"इति त्रैविद्यानां अतिशयभक्तिज्ञानाभाव उक्तः । तत्त्वज्ञानाभावे भक्त्यभावस्य सिद्धत्वात् । भागवतानां तत्प्रतियोगितया भक्त्युद्रेकसूचनाय पर्युपासत इति परिशब्दप्रयोगः । तथोपासनस्यैव पर्युपासनत्वात् । "स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते"। "कामकामा" इति त्रैविद्यानां कामनमुक्तम् । तत्प्रतियोगितया भागवतानां चिन्तयन्तो मां मामेव चिन्तयन्ति न काममिति कामनाभाव उक्तः । "मामिष्ट्वे"ति, "मामेव यजन्त" इति त्रैविद्यानां अन्ते समर्पणमुक्तम् । तत्प्रतियोगितया नित्याभियुक्तानामिति सदा तत्स्मरणतदुद्देशयुक्तत्वमुक्तम् । अतो द्वयोर्वैष्णवत्वेऽपि भगवद्भोग्यकर्मवत्त्वेऽपि फलहेतूपायभेदात्फलभेद इति ॥ ९.२२।

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ९.२३॥

भगवतेभ्योऽन्यदेवतायाजिनां फलभेदं सहेतुकं प्रपञ्चयति ॥ येऽपीति अन्यदेवताभक्ता येऽपि श्रद्धयान्विताः सन्तो अन्यदेवता यजन्ते । तदुद्देशेन हविस्त्यागं कुर्वन्ति । तेऽपि मामेवाविधिपूर्वकं यजन्ति । मदुद्देशेनैव कर्तव्येऽपि अन्योद्देशेन कृत्वा ते तत्कर्म अन्ते मय्यर्पयन्तीत्यविधिपूर्वकमासीन्मद्यजनमिति भावः ॥ ९.२३॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ९.२४॥

तद्यज्ञस्यापि भगवद्भोग्यत्वात्कथमविधिपूर्वकतेत्यतोऽविधिपूर्वकत्वे कारणमाह ॥ अहं हीति । सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुश्च प्रवर्तक उद्देश्यश्च तादृशं मां तु तत्त्वेन अभि सम्यक् न जानन्ति । अभीत्यस्य सर्वोत्तमत्त्वेन हरिं जानन्तोऽपि यज्ञाद्युद्देश्यत्वादिना सम्यङ् न जानन्तीत्यर्थः । तत्त्वेनेत्यस्य तु ब्रह्माद्यन्यदेवतानां तु तत्परिवारत्वादिकं न सम्यग्जानन्तीत्यर्थः । हि यतोऽतस्ते च्यवन्ति । स्वर्गान्मर्त्यलोकं विशन्तीति ॥ ९.२४॥

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ ९.२५॥

फलभेदं विविच्य प्रपञ्चयति ॥ यान्तीति । इन्द्रादिदेवेषु व्रतं नियमो येषां ते तथा इन्द्रादियाजकाः इन्द्रादीन्यान्ति । पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृन्यान्ति । भूतेज्या भूतेषु सप्तमातृकादिषु

इज्या पूजा येषां ते भूतेज्याः । शिष्टं व्यक्तम् ॥ ९.२५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ९.२६ ॥

अन्यदेवताभजनस्याल्पफलत्वेऽपि तदेव कार्यं सुशकत्वात् ।
त्वद्भजनं तु दुर्बलैरशक्यं कर्तुं, तवातिमहिमत्वादित्यत आह ॥
पत्रमिति । अनिषिद्धपत्रादिकं यो मह्यं भक्त्या ददाति । प्रयतात्महः ।
"यम उपरमे" । प्रकर्षेणोपरतमनस्कस्य विषयविरक्तस्य भक्त्या
समर्पितमश्नामि । भक्त्यैवाहं तुष्टो भवामि न द्रव्यादिनेति भावः ॥ ९.२६ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ ९.२७ ॥

यतोऽल्पमपि भक्त्याऽर्पितं मम प्रीतिकरम् । अतस्त्वमपि तथा
कुर्वित्युपसंहरति ॥ यदिति ॥ हे कौन्तेय तत्त्वं यद्विहितं करोषि,
विहितमिति सर्वत्रान्वेतव्यम् । निषिद्धादिकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् ।
पात्राय च यद्द्रव्यादि ददासि तत्सर्वं मयि समर्पणं कुरुष्व ॥ ९.२७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ९.२८ ॥

त्वदर्पणेन किमित्यत आह ॥ शुभाशुभेति । शुभाशुभफलैरिति बहुव्रीहिः ।
एवं मयि सर्वसमर्पणे सति शुभाशुभफलकैः कर्मबन्धनैः मोक्ष्यसे ।
तदेव व्यनक्ति ॥ सन्यासेति । फलत्यागकर्मानुष्ठानाभ्यां युक्तात्मा विमुक्तः
सन्मामुपैष्यसि ॥ ९.२८ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ९.२९ ॥

ननु भक्त्युपहृतमश्नामीत्युक्तदिशा यदि त्वं भक्तिप्रियः । तर्हि
द्वेषिणामप्रियश्चेति स्यात् । तथा च भक्तेषु द्वेषिषु यथाक्रमं
स्नेहद्वेषवत्त्वादल्पभक्तस्य कस्यचित्सुखरूपं बहुफलं ददासि
अल्पद्वेषिणो बहुदुःखरूपं ददासि इत्यापद्यते । राजादौ तथा दर्शनात् ।
एवं च वैषम्यनैर्घृण्ये प्राप्नुतस्तवेत्यत आह ॥ समोऽहमिति । अहं
सर्वेषु भूतेषु समः न वैषम्यादिमान् । यतो मे तदीयं
द्वेषमपेक्ष्याधिकं द्वेष्यो नास्ति । तदीयां भक्तिमपेक्ष्याधिकः प्रियश्च
नास्ति । किन्तु तत्तदीयद्वेषभक्त्यनुसारेण तत्तत्सदृशफलद एवाहम् ।
अतः समोऽहम् । न हि तत्तत्कर्मानुसारेणानुशासिता यमो विषमो भवति ।

तथात्वे 'समवर्ती परेतराट्' इति प्रसिद्धिविरोधात् । तथेति भावेन भक्तिमतां फलमाह ॥ य इति । ये भक्ताः मं भजन्ति सेवन्ते ते मयि मदधीनाः मद्वशाः इति ज्ञानवन्तो भवन्ति । तेषु चाप्यहं तेषां वशोऽहमित्यर्थः । यद्वा सम इति पूर्वार्धे भक्तोऽभक्त इति पदद्वयमध्याहार्यम् । सर्वभूतेषु मे भक्तः द्वेष्यो नास्ति । अभक्तो मे प्रियो नास्ति । अतः समोऽहम् । यदि भक्तेषु द्वेषमभक्तेषु प्रीतिं कुर्यां तर्ह्येव विषमः स्याम् । न चैवम् । किन्तु भक्त्यनुसारेण फलद इति भावेनाह ॥ य इति । ये मयि प्रीत्या वर्तन्ते तेष्वहं प्रीत्या वर्त इत्यर्थः ॥ ९.२९॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ९.३०॥

भक्तप्रशंसा क्रियते ॥ अपि चेदित्यादिना । सुदुराचारोऽपि भगवद्भक्तो यः कश्चिद्देवांशः ऋष्यादिः स्वयोग्याधिकपुण्यापगमाय दैवादत्यन्तदुराचारोऽपि अनन्यभाक् स्वातन्त्र्येण अन्य(देवतान्तर)भजनहीनः सन्मां भजते चेत्स साधुरेव मन्तव्यः । कुतः हि यस्मात्स चन्द्रसूर्याद्यंशः सम्यग्व्यवसितः संजातसमीचीनभगवत्तत्त्वनिश्चयवानत इत्यर्थः ॥ ९.३०॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ९.३१॥

सम्यग्व्यवसायावत्त्वेऽपि सुदुराचारः कुतः साधुर्मन्तव्यः इत्यत आह ॥ क्षिप्रमिति । सम्यग्व्यवसायवत्त्वात्क्षिप्रं धर्मचित्तो भवति । शश्वच्छान्तिं शाश्वतमोक्षं च सम्यगधिगच्छति । हे कौन्तेय मे भक्तः दुराचारोऽपि न प्रणश्यति । नरकाद्यनर्थं न प्राप्नोति । एतच्च देवदेवांशऋष्यादिविषयं ज्ञेयम् ॥ ९.३१॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ९.३२॥

कैमुत्येन च भक्तेर्महिमानमाह ॥ मां हीत्यादिना । हे पार्थ पापयोनयः स्वयमुत्तमवर्णा अपि पापहेतुका योनिर्जन्म येषां ते पापयोनयः । ते क इत्यत उक्तं ॥ स्त्रिय इत्यादिना । स्वतः पुमांसोऽपि पापात्सुद्युम्नस्येलात्वमिव स्त्रीत्वं प्राप्ता ये च स्वतो ब्राह्मणादिरपि पापाद्वैश्यादिहीनवर्णतां प्राप्ताः शूद्रत्वं वा प्राप्ताः मामाश्रित्य स्युः वर्तेरन् । मयि भक्तिमन्तो भवेयुः तेऽपि परां गतिं यान्ति ॥ ९.३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ९.३३॥

पुण्याः पुण्यहेतुकाः ब्राह्मणाः (स्वरूपतः) शूद्रादिहीनवर्णा अपि स्वयं यदि पुण्यवशेन (देहतः) ब्राह्मणत्वं प्राप्ताः । तथा राजत्वं ऋषित्वं वा प्राप्ताः परां गतिं यान्ति । किं पुनः स्वाभाविकाः एते स्त्रीवैश्यादयः परां गतिं यान्तीति वाच्यमित्यर्थः । अत्र नैमित्तिकस्त्रीवैश्यादिग्रहणमध्ये नैमित्तिकपुंसां स्त्रियः पुमांसो वैश्याः शूद्रा इत्यनुक्तिस्तु स्वभावतः स्त्रीणां केनापि हेतुना पुंस्त्वाभावेन नैमित्तिकपुंसामभावादेव 'याति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि पापतः कामतोऽपि वा । न स्त्रियो यान्ति पुंस्त्वं तु स्वभावादेव याः स्त्रिय ॥' इत्युक्तेरिति । अतो भक्तेः साधनोत्तमत्वादेव अनित्यमसुखं सुखहीनं इमं भक्त्यादिसाधनभूतं लोकं देहं भूलोकं वा प्राप्य अविलम्बेन मां भजस्व ॥ ९.३३॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ९.३४॥

भजनप्रकारं दर्शयन् तस्य फलमाह ॥ मन्मना इति । एवं मन्मनस्त्वादिप्रकारेण मत्परायणः सन्नात्मानं मनो मयि युङ्क्त्वा मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीति ॥ ९.३४॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

नवमोऽध्यायः